

СКЛАДНІ РЕЧЕННЯ З НЕДИФЕРЕНЦІЙОВАНИМИ ТИПАМИ ЗВ'ЯЗКУ З СЕМАНТИКОЮ ПОЯСНЕННЯ ДІЇ ОПОРНОГО ПРЕДИКАТА В СТАРОУКРАЇНСЬКІЙ МОВІ

Староукраїнська мова, реалізуючись в різних функціональних стилях, фіксує так звані перехідні складні речення, які через неоднозначність семантико-синтаксичних відношень між предикативними компонентами були визначені як речення з недиференційованим синтаксичним зв'язком [3, с.295; 5, с.520]. З-поміж усіх семантико-граматичних типів поліпредикативних структур з недиференційованими типами зв'язку речення виділено речення із пояснювальною семантикою [1, с.19; 4, с.162 – 164]. Визначений тип пояснювальних складних речень зі структурно-семантичними ознаками недиференційованого типу синтаксичного зв'язку між компонентами, утворюють складні структури, у яких пояснювальна семантика у відношеннях між компонентами реалізується через семантико-граматичну взаємодію дієслів-предикатів. При цьому зазначена взаємодія дієслівних лексем пояснюваного і пояснювального компонентів в опрацьованих конструкціях може виявлятися по-різному. Опорне дієслово-предикат препозитивного компонента, створюючи семантичне поле для пояснення, вимагає відповідності значення наступного пояснюючого компонента і таким чином передбачає його семантико-синтаксичний склад. Визначальним чинником граматичної ідентифікації складних структур цієї моделі є значеннєва відповідність предикатів: дієслово-предикат постпозитивного компонента (або і весь постпозитивний компонент) розширює, конкретизує семантичний зміст дієслова-предиката попередньої частини: *Которая (церква в М. К.), на себѣ того дознавши, могла бы была святой восточной церкви, в той же теперь подъ Турчиномъ напасти будучой, въ которой она была подъ Готами, умѣти снисходити, не насмѣватися ей съ того и натрясати, але соволѣзнувати и сострадати ... (ЗКП, с.810) ...и мене мое властное штичистое Воининъ ... з людьми и ихъ землями и зо всѣми платы и доходы тому Павлу Черневъскому записую: даю и дарую ему самому, жоне, дѣтемъ и потомкомъ его на вечныи часы. (ВГ, с.20) ...нас разгромили спячих: и ихъ к смерти ганебно приправили и маетки нши розшарпали, и голцем толко нас попускали, и кони наши побравши, в Венчу назад увійшли. (ЛРК, с.151)*

Відповідно до типу семантико-синтаксичного прилягання пояснюючого компонента, тобто способу семантичної взаємодії пояснюваного препозитивного предиката з пояснювальним постпозитивним компонентом, складні речення аналізованої моделі структуруються на відповідні варіанти. Серед них виділяємо структури, у яких пояснювальні відношення між предикатами препозитивного і постпозитивного компонентів семантико-граматично співвідносяться відповідно як “поняття – уточнення” (див. перші два наведені приклади: *могла умѣти снисходити а не насмѣватися и натрясати, але соволѣзновати и сострадати*; *записую а даю и дарую*), або ж як “загальне – конкретне” (третій приклад: *разгромили а к смерти приправили, розшарпали*).

Такі конструкції в староукраїнській мові характеризуються специфічними семантико-синтаксичними ознаками, що зумовлюють їх граматичну ідентифікацію. У цьому випадку провалентна синтаксична позиція, яка “передбачає пояснюючий компонент” [1, с.19], тобто зумовлює пояснювальну семантику складного речення, створюється саме препозитивним предикатом-дієсловом. Характерно, що дієслівна лексема виражає, як правило, семантику узагальненої безпосередньої дії і може мати у препозитивному компоненті семантико-синтаксичні поширювачі, наприклад, об'єктні синтаксеми. Водночас при комунікативному членуванні препозитивної частини ремою виступає саме дієслово-предикат, а не об'єкт чи інший поширювач дії. Однак і дієслово в таких випадках є ще інформативно недостатнім – узагальненість його значення дії передбачає пояснення у постпозиції. Реалізація пояснювальної семантики зумовлюється наявністю у постпозитивному компоненті дієслів-предикатів з вираженням більш точної дії. Це дієслово-предикат, яке пояснює, уточнює узагальнену дію препозитивного предиката, у постпозитивному компоненті також може мати семантичні поширювачі дії – вони виступають допоміжними семантико-синтаксичними засобами вираження пояснювальних відношень: *Ино мы вбачивши его кутцу нашему, королю Казимиру, и к нам вѣрную службу, з ласки наше пожаловали его: мы дозволили ему тот замолок збудовати в ымѣньи его оу Вортелн... (АЗ, с.151) Поручилис кн. аз великом Скригайлѣ за Гридка за Костантиновича, вынали его они на свои рѣк за повѣгъ и за все лихое... (Г-XIV, с.108)*

У конструкціях такого типу опорні пояснювані дієслова-предикати у препозитивному компоненті, виражаючи лексичну семантику узагальненої, абстрактної дії, “розширюють” свій зміст у наступній частині складного речення. При цьому комунікативне членування препозитивної частини ядром висловлювання визначає саме опорну лексему дії. Створення опорними предикатами дії провалентної синтаксичної позиції передбачає пояснення їх семантичного змісту у постпозиції. Дія предиката у препозитивному компоненті сприймається

як узагальнена і визначальна. Незважаючи на наявність у таких структурах при препозитивному предикаті поширювача-об'єкта: пожалували (єго); поручилис (за Гридка), логічний наголос препозитивної фрази виділяє саме дієслово. Окрім узагальненості значення препозитивного предиката, це зумовлено ще і тим, що ці самі об'єкти препозитивної дії дублюються у постпозитивному компоненті при дієсловах-предикатах, які пояснюють семантичний зміст опорного предиката. Таким чином, саме дієслівні лексеми-предикати, а не об'єкти-поширювачі, є визначальними у реалізації пояснювальної семантики складного речення: пожалували єго Δ дозволили єму будувати замок; поручилис за Гридка Δ вынали єго на рук.

Дієслова-предикати такого типу характеризуються валентністю, що виявляє здатність зумовлювати в реченні об'єктну з'ясувальну семантику. Однак у пояснювальних структурах цьому на заваді стоїть, як уже зазначалось, узагальненість семантики дії предикатів і наявність при них об'єктів-поширювачів дії, які, заповнюючи собою валентність дієслова, повторюються у постпозиції при предикатах із семантикою більш конкретної і точної дії. Останні і виступають основними визначниками граматичної ідентифікації цього варіанта складних речень з безпосереднім поясненням дії опорного предиката.

Одним з граматичних факторів, що виявляють здатність зумовлювати пояснювальні відношення, є семантико-функціональна роль дієслівних предикатних синтаксем у компонентах складних речень аналізованого різновиду. Семантико-синтаксичне ядро аналізованих пояснювальних конструкцій утворюють складні речення, пояснювальна семантика яких реалізовується предикатами безпосередньої дії або процесу. Саме дія виступає визначальною дієслівною характеристикою, а сполучувальний семантико-синтаксичний потенціал таких предикатів вказує на їх центральне місце у дієслівній системі [2, с.94]. Такі дієслова, як правило, характеризуються сильною валентністю і взаємодіють з іншими синтаксичними елементами в межах речення. Зазначена здатність предикатів дії вступати у семантико-синтаксичні відношення з різними синтаксемами зумовлює вираження у складних реченнях цього типу пояснювальної семантики.

У аналізованих реченнях опорний предикат не тільки передбачає відповідну семантику складного речення, а й зумовлює структуру постпозитивної пояснювальної частини: ...щобы не ходилъ никто безъ ихъ (панів Δ М. К.) воли : ни ү блатох, ни ү чим да сѧ не смѣет ѹмншати никто ... (Г-ХV, с.105) ...слугъ монухъ побил, поранил безъ даня жадное причины , а меновите: слугу моего Яна Спасовского збил, зранил, Яна, теж слугу моего Чижовского, збил и зранил и выростка моего Хоннацкого вкрѹтне збил и зранил ... (АКЖ, с.93)

Пояснювальна постпозитивна частина, що розкриває семантичний зміст опорного предиката, може виражатися складним реченням з певними внутрішніми відношеннями, в основному єднальними (щобы не ходилъ Δ сѧ не смѣет ѹмншати ни ү блатох, ни ү чим; побил, поранил слугъ Δ збил, зранил Яна Спасовского, збил, зранил Яна Чижовского, збил и зранил выростка Хоннацкого). Об'єкти-поширювачі дії предикатів у постпозиції виступають важливим синтаксичним засобом вираження пояснювальної семантики, передбаченої препозитивним дієслівним предикатом. Водночас реалізація пояснювального граматичного значення не є обов'язковою, а певною мірою залежить від постпозитивного компонента, що зближує такі пояснювальні структури з двобічно-дворядними складними реченнями.

Для аналізованого різновиду пояснювальних конструкцій характерні випадки, коли розкриття семантичного змісту опорного дієслова-предиката забезпечується дублюванням його у постпозитивному компоненті. Повтор дієслова-предиката у наступному компоненті увиразнює пояснювальну семантику складного речення. Важливою умовою вираження пояснювальних відношень є наявність у постпозитивному компоненті при дієслові-предикаті синтаксем-поширювачів, які сприяють уточненню і конкретизації узагальненої препозитивної дії: А зносивши, дягли спати : Височин лѣгъ ү хатѣ, и жона єго ... (ДМ, с.106) ...копцы єсми посыпалъ : почавши шт болота Валовки напрод копец нарожныи ... сыпал. (КПС, с.81)

На пояснювальну семантику складних речень такого типу не впливає і формальна відсутність у постпозитивному компоненті дієслівного предиката. Наявність цього дієслова-дублера семантично простежується через відповідну граматичну роль у пояснювальній частині синтаксем-поширювачів дії: Вшак же, скоро послышали о козаках і орді, поутікали : Вишневецький Δ до Замостя, другій Δ где хто могл. (ЛЛ, с.122)

У пояснювальних складних реченнях з дієсловами-дублерами препозитивного предиката простежуються додаткові відтінки граматичного значення, зумовлені синтаксичним оточенням предикатів. Так, наприклад, синтаксемні сполучення типу ; лѣгъ ү хатѣ ; сыпалъ шт болота Валовки ; (утік) до Замостя виражають, за визначенням У. Л. Чейфа, семантику дії і локативності [6, с.187-188], а отже, у наведених складних реченнях виражають додаткове значення місця.

Таким чином, синтаксичний зв'язок у складних реченнях з поясненням дії опорного предиката чітко виявляє граматичні ознаки підрядності і дворядності в межах гіпотаксису –

відношень граматичної залежності між предикативними компонентами. З одного боку, визначальна структурно-семантична роль дієслівного предиката, фіксована позиція (постпозиція) граматично передбачуваного опорним предикатом пояснювального компонента наближує пояснювальні конструкції до підрядних з'ясувальних; водночас пояснення семантики дії опорного предиката, особливо у випадках сполучень предикатів з відповідними синтаксемами-поширювачами, накладає додаткові відтінки значення складного речення, притаманні дворядним структурам. Зокрема, аналіз структур, у яких визначальним є безпосереднє пояснення дії опорного предиката, засвідчує, що виникнення синкретичних значень складного речення зумовлюється особливостями розчленування, звуження і конкретизації узагальненої семантики препозитивного дієслова-предиката у постпозиції із вказівкою на сутність дії, спосіб її протікання. Зазначена конкретизація семантики узагальненої дії опорного предиката у реченнях першої моделі, виражаючи насамперед пояснення, передбачає вторинні значення, характерні для дворядних структур, – причиново-наслідкові, місця, способу дії, мети.

Проблема чіткої класифікації складних речень з пояснювальною семантикою, зокрема встановлення засобів вираження додаткових семантико-синтаксичних відношень між їх предикативними компонентами, залишається актуальною в історичному синтаксисі та в граматиці сучасних слов'янських мов і потребує подальших лінгвістичних досліджень.

Список використаних джерел

- АКЖ – Актова книга Житомирського гродського уряду 1611 року. – Житомир, 2002.
ВГ – Волинські грамоти XVI ст. – К.: Наук. думка, 1995.
Г-ХІV – Українські грамоти XIV ст. – К.: Наук. думка, 1974.
Г-ХV – Українські грамоти XV ст. – К.: Наук. думка, 1965.
ДМ – Ділова і народно-розмовна мова XVIII ст. – К.: Наук. думка, 1976.
ЗКП – Кописенський З. Палінодія // Русская историческая библиотека. – СПб, 1878. – Т. 4.
КПС – Книга Київського підкоморного суду (1584-1644). – К.: Наук. думка, 1991.
ЛЛ – Львівський літопис 1649р. // Бевзо О. А. Львівський літопис і Острозький літописець. К., 1970.
ЛРК – Лохвицька ратушна книга др. половини XVII ст. – К.: Наук. думка, 1986.

Література

1. Барчук В. М. Складні безсполучникові речення староукраїнської мови: Автореф. дис... канд. філол. наук за спец. 10.02.01 – українська мова. – Івано-Франківськ, 1996. – 24с.
2. Вихованець І.Р. Нариси з функціонального синтаксису української мови. – К.: Наук. думка, 1992. – 224 с.
3. Жовтобрюх М.А., Волох О.Т., Самійленко С.П., Слинко І.І. Історична граматики української мови. – К.: Вища шк., 1980. – 320 с.
4. Ковальчук М.П. Складні речення з недиференційованими типами зв'язку в збірці проповідей Іоанікія Галятівського "Ключ розуміння" // Наука і сучасність: Зб. наук. пр. Том 52. – К: НПУ ім. М.П.Драгоманова, 2005. – С. 159 – 168.
5. Современный русский язык / Под ред. В.А. Белошапковой. – М.: Высшая шк., 1981. – 595 с.
6. Чейф У.Л. Значение и структура языка. – М.: Прогресс, 1975. – 432 с.

Анотація. У статті проаналізовано ознаки семантико-граматичних відношень між опорними предикатами частин складних речень з пояснювальною семантикою в староукраїнській мові, встановлено їх перехідні типи синтаксичного зв'язку в межах гіпотаксису у складному реченні.

Ключові слова: синтаксичний зв'язок, семантико-синтаксичні відношення, пояснювальна семантика, опорний предикат.

Summary. In the article the features of semantic-grammatical relations between supporting predicates of the parts of complex sentences with explicative semantics in the old Ukrainian language are analysed. The transitive patterns of syntactical relation within hypotaxis the complex sentence are determined.

Key words: syntactical relation, semantic-grammatical relation, explicative semantics, supporting predicate.